

І. П. САВОВСЬКИЙ

Археологічні розвідки
в районі с. Балки на Запоріжжі

Після спорудження Каховського водосховища і затоплення залавної частини с. Балки Василівського району продовжують розвиватись високі береги лівобережної Придніпровської тераси. На місці розмивів і обвалів зібрано значну колекцію предметів матеріальної культури, які характеризують діяльність людини протягом тривалого часу, починаючи від доби раннього кам'яного віку і до пізнього середньовіччя. Найбільший інтерес являють собою пам'ятки первісної археології.

З 1955 р. нами проводиться систематичний огляд лівого берега Дніпра від с. Златопіль Василівського району на сході і до с. Благовіщенка Кам'яно-Дніпровського району на заході*.

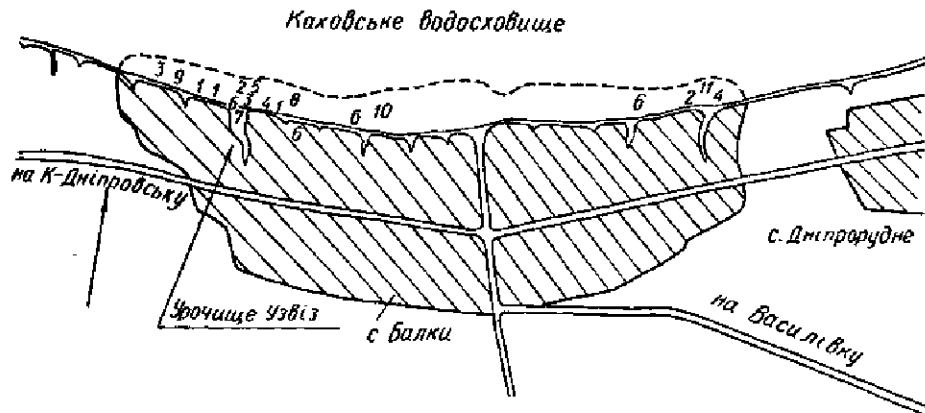

Рис. 1. Місцезнаходження пам'яток первісної людини.

1 — знаряддя палеоліту; 2 — гончарні вироби; 3 — ножевидні пластини; 4 — яма кераміки; 5 — бронзова сокира; 6 — кам'яні сокири; 7 — булава; 8 — кераміка доби пізньої бронзи; 9 — селеніт; 10 — крем'яний серп; 11 — бронзовий кинджал.

Найдавніші сліди людської діяльності в районі с. Балки пов'язані з добою стародавнього кам'яного віку. Це знаряддя типу пізнього муст'є, знайдені в кольорових суглинчастих відкладах у нижній частині високого берега плато. В культурному шарі виявлено також залишки тогочасної фауни у вигляді окремих кісток. Більшість матеріалів виявлено вже в перевідкладеному стані у розмивах берега. Серед зібраних кісток є рештки південного слона, мастодонта, мамонта і бізона**, які, очевидно, слід пов'язувати з діяльністю первісної людини. В безпосередній близькості від цих знахідок виявлені і залишки знарядь праці. Найбільше скупчення таких матеріалів зафіксовано в районі урочища Узвіз проти с. Балки (рис. 1). Нижче наводимо опис найважливіших знахідок палеолітичної епохи.

Гостроконечник виготовлений на масивному відшпелі лавролистоподібної форми з темно-сірого кратчастого кременю. Обробка однібочна, ретуш східчаста. Верхня поверхня майже рівна, трохи похила в напрямку вістря, нижня плоска. Вся поверхня вкрита сіро-блакитною кратчастою патиною. Довжина гостроконечника 9,8 см, ширина 4 см, товщина 1,4 см (рис. 2, 1).

Скребло овальної форми, нижня поверхня плоска, підтесана, один з боків круто ретушований, а другий має гострі краї від підтесування. Поверхня вкрита білою патиною. Довжина 6,2 см, ширина 3,3 см, товщина 1,6 см (рис. 2, 2). Друге скребло округлої форми, з крутою обробкою країв. Кремень сірувато-темного кольору з вохрис-

* У розвідувальних роботах брали участь учні Балківської середньої школи.

** Палеонтологічні визначення проведені співробітником Запорізького краєзнавчого музею С. Перовською.

тим відтинком. Дві прилягаючі сторони оброблені ретушшю. Патина сірувато-біла. Довжина 4,1 см, ширина 2,9 см, товщина 1,4 см (рис. 2, 3).

Описані знаряддя мають аналогії в ряді палеолітичних місцезнаходжень у порожистій частині Подніпров'я, зокрема в с. Кудашівка на стоянці поблизу скелі Орел¹.

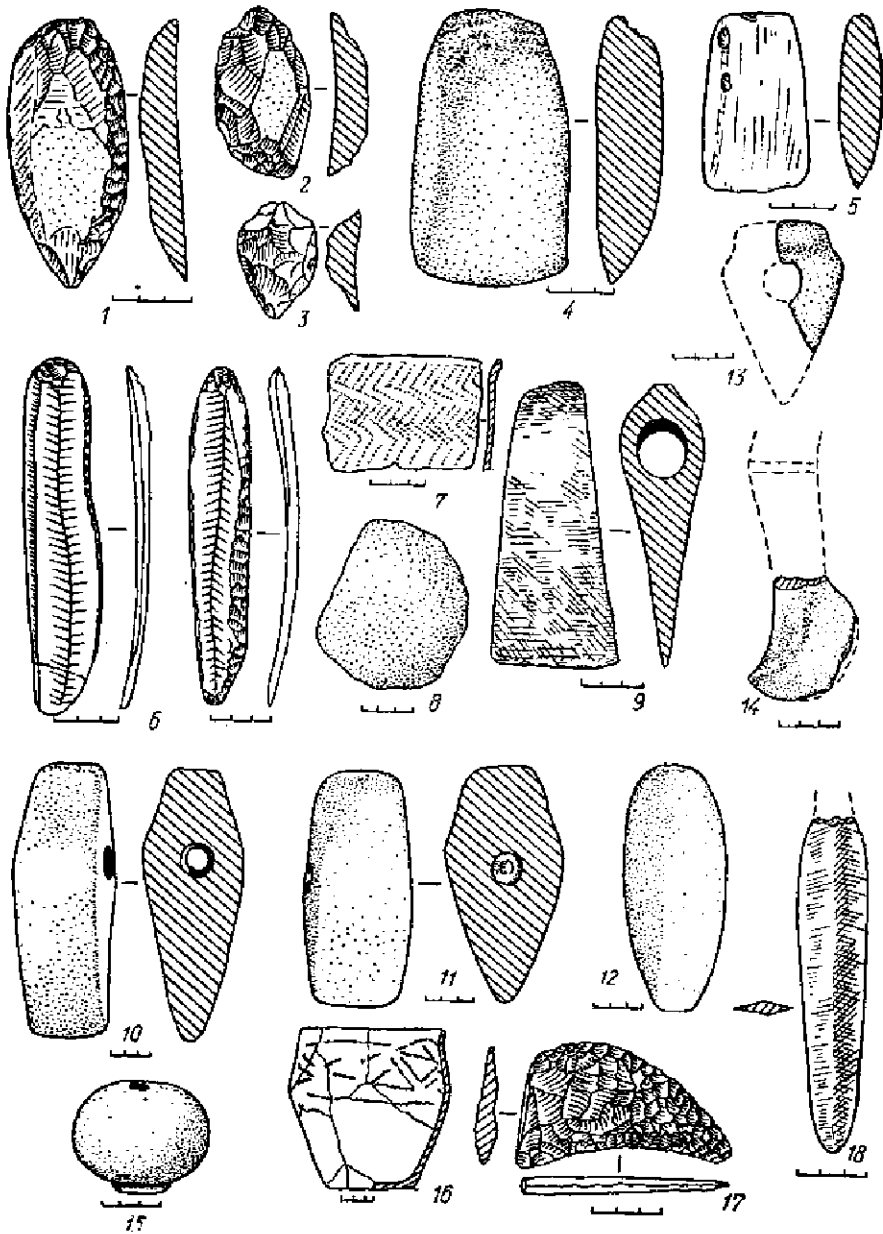

Рис. 2. Знахідки з с. Балки.

1-3 — крем'яні знаряддя палеоліту; 4, 5 — тесла; 6 — ножевидні пластинки; 7, 8 — ямна керамика; 9 — бронзова сокира; 10-14 — кам'яні сокири; 15 — булава; 16 — ліпний горщик; 17 — крем'яна вставка до серпа; 18 — бронзовий кинджал.

Значно більшою кількістю знахідок характеризується доба неоліту. Серед різноманітних кам'яних знарядь праці є тесла, ножевидні пластинки тощо. Зібрано й окремі уламки керамічного посуду.

Тесло виготовлено з місцевої дрібнокристалічної чорно-сірої породи, має слабо звужений обух зі слідами ударів. Поверхня старанно відшліфована з усіх боків, лезо асиметрично загострено, тулуб плоско округлий в перетині. Тесло використовувалось замість сокири, але, очевидно, частіше виконувало функції долота. Довжина його 12,3 см, ширина 6,8 см, товщина 3,6 см (рис. 2,4).

Такі вироби характерні для неолітичних культур Дніпровського Надпоріжжя і належать до середнього періоду дніпро-донецької культури².

Інший екземпляр з кременю відтінку слабкої кави, виготовлено технікою оббивки і підшліфовано з усіх боків. Знаряддя симетричне, плоский, слабо звужений обухок має сліди ударів. У перетині тесло прямокутне з дещо заокругленими кутами. Довжина 8 см, ширина 4,5 см, товщина 2,4 см. Цікаво, що подібний кремій характерний для Поділля і Волині. Можливо, це результат контактів з північно-західними племенами³ (рис. 2, 5, 6).

Епоха енеоліту представлена *ножевидними пластинами*. Одна з них має вигляд довгої (15,3 см) трикутної пластинки з прозорого темнуватого-коричневого кременю. Дві третини спинки оброблені дрібною ретушю, протиляжний бік пластини рівний, дуже гострий, зі слідами мікроретуші від вживання. Ширина в основі 3,7 см, в найширшому місці 3,2, товщина 0,5—0,6 см. Другий екземпляр аналогічний, але має лише два схили (рис. 2, 6). Аналогії є в Лисогорському неолітичному могильнику, на могильниках Петро-Свистунове, Чаплі, Олександрія на Дніпрі, а також на пам'ятках Півдня Європейської частини СРСР⁴.

Досить численні керамічні знахідки епохи ранньої бронзи. Серед них — уламок вінець тонкостінного (0,7 см) ліпного посуду, маса якого має значну домішку товченої черепашки, місцями випаленої, внаслідок чого поверхня подекуди пориста. Випал рівномірний, колір темно-сірий, графітного відтінку. Зовнішня поверхня прикрашена ялинковим орнаментом за допомогою гребінчастого (зубчастого) дворядного штампа. Ширина ряду — до 2 см, нижче йдуть скісні відбитки прямого штампа. Подібні штампі знайдено на Михайлівському поселенні та в культурі Середній Стіг II⁵ (рис. 2, 7). Крім того, є уламок денця ліпного посуду яйцеподібної форми з гребінчастими розчосами на поверхні, характерними для ямної культури (рис. 2, 8).

Унікальними знахідкою виявилася бронзова сокира з коротким конічним обухком, скошеним до осі вушка. Клин симетрично звужується від лева до втулки і потім плавно переходить у неї. Округлість вушка дещо деформована проковкою, сліди якої помітні і на поверхні лева. В той же час на стінках вушка є ливарні раковини. Розміри: висота 12 см, ширина 5,5 см, ширина над вісою вушка 3,1 см, ширина обуха 2,7 см, діаметр вушка 2,3×2,6 см на вході і 2,2×2,5 см на виході, вага 610 г (рис. 2, 9).

За визначенням Н. Риндіної, сокира з Балок відлита у двостульчатій ливарній формі з вставним стержнем. Після відливки вона була піддана тривалому проковуванню. Спектральний аналіз сокири зроблено в лабораторії Інституту археології АН СРСР (№ 16240). Хімічний склад металу: Cu — основа, Sn — 0,007%, Pb — 0,15%, Ag — 0,2%, Fe — 0,01%, Ni — 0,001%, Mn < 0,001%.

Ця знахідка для Північного Причорномор'я становить значний інтерес, оскільки близькі за вагою та формою сокири відомі біля ст. Усть-Джегутинської на Північному Кавказі, в околицях м. П'ятигорська та у Майкопському кургані, центральне поховання якого О. О. Іессен датує початком другої половини III тисячоліття до н. е.⁶ Аналогічні бронзові сокири виявлено на о. Кріг та інших островах Егейського моря, вони теж датуються другою половиною III тисячоліття до н. е.⁷

У районі с. Балки зібрано також цікаву серію кам'яних знарядь праці та предметів озброєння, що належать до епохи раннього металу. Серед них є п'ять кам'яних сокир.

Сокира-молот виготовлена з темно-сірої дрібнозернистої міцної кристалічної породи. Обух конічно-циліндричний, лево конічне з опуклим плічком. Отвір циліндричний з діаметром на вході 2,6 см, на виході 2,2 см, діаметр обуха 4,2 см, висота сокири 21 см, ширина лева 6,2 см, ширина плічок обуха 8,2 см, їх товщина 6,7 см. Поверхню оброблено крапковою технікою, після чого злегка підшліфовано (рис. 2, 10). Такі молоти відомі на всій території Запорізької області.

Сокира з дуже міцної темно-сірої кристалічної породи. Циліндричний обух поступово розширюється до отвору і плавно звужується до тупого лева. Свердління отвору було тільки розпочате і з якихось причин не завершене. Клин в перерізі прямокутної форми з незначними опуклостями клиноподібної частини сокири. На поверхні — сліди крапкової обробки. Довжина знаряддя 4,1 см, ширина лева 5,8 см, ширина обуха (практично діаметр) 4,6 см, діаметр отвору 2,2 см (рис. 2, 11).

Ці сокири, очевидно, мали суто господарське призначення. Трапляються вони на території всієї області, деякі аналогії є на Михайлівському поселенні⁸.

Заготовка кам'яної сокири з сіруватої гранітоподібної кристалічної породи. Округлений конусоподібний обух разом із звуженим клинчастим лезом утворює різко виділені плічка. Клин в профілі має досить опуклу поверхню, старанно відшліфовану. За розмірами і формою — це заготовка для бойової сокири. Висота її 14,2 см, товщина 4,8 см (рис. 2, 12). Аналогічна заготовка з потовщеним тулубом і, можливо, більш рання за часом знайдена на Михайлівському поселенні⁹.

Уламок обухика сокири з міцної сіро-зеленуватої кристалічної породи (діорит?). Короткий циліндричний обухок з крутим плічком, переходить у клиноподібне лево. Уламок добре відшліфовано. Довжина збереженої частини 6 см, товщина в плічках 5 см, діаметр отвору 1,8 см. За своїми розмірами і конфігурацією це була бойова сокира (рис. 2, 13).

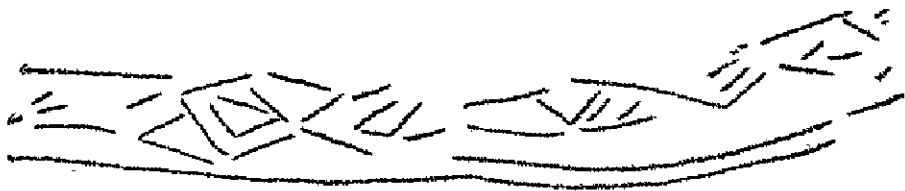

Рис. 3. Розгортка орнаменту ліпного горщика.

Серед цих знахідок привертає увагу уламок леза кам'яної сокири з нефриту, дрібнокрапчастого, сіро-зеленкуватого кольору. Лезо заокруглене, із загнутим догори носком. Довжина леза 5,7 см, ширина в основи 4 см. За формою сокира близька до четвертої ритуальної сокири з Бессарабського скарбу¹⁰ і належить до епохи середньої бронзи (рис. 2, 14). Такі знаряддя відомі на поселеннях з багатоваляковою керамікою¹¹. Кілька уламків багатовалякового посуду знайдено і поблизу с. Балки.

Епохою середньої бронзи можна датувати і булаву з мармуроподібного каменю кольору слонної кістки, овальну в перерізі вздовж осі отвору, з виступаючою низькою втулкою. Вхідний отвір має діаметр 1,2 см, на виході 1 см, висота 4,8 см, діаметр по тулубу 6,3 см (рис. 2, 15). Найближчою аналогією балківській знахідці є булава з Бессарабського скарбу¹².

Зрубна культура представлена численними уламками кераміки, горщиків, переважно банкоподібної форми, без орнаменту. Серед них виділяється ліпний горщик біконічної форми з малопомітним ребром на висоті першої третини від вінця, край нерівномірно заокруглений. Тулуб плавно звужується до плоского, з ледве помітними закраїнами дна. Поверхню від вінця до ребра орнаментовано двома паралельними поясами дрібновогнотчастого штампла, проміжок між якими заповнено ромболоподібними та іншими геометричними фігурами, виконаними таким же штампом. Тісто темно-сіре, з домішками кварцевого піску і вапняку. Випал нерівномірний, темно-сірий, з рудуватим відтінком. Висота горщика 14,0 см, діаметр шийки 12,8 см, дна 9 см, тулуба по плічках 14,5 см, товщина стінок 0,5—0,6 см (рис. 2, 16). Форма орнаменту характерна для посуду ранньозрубної культури (рис. 3).

Серед крем'яних виробів цього часу можна виділити двобічно ретушований вкладиш до серпа з відламаню основою. Знаряддя виготовлене з сірого крапчастого непрозорого кременю. Поверхня суцільно оброблена віджимною ретушю, внутрішнє лезо — крутою, із зигзагоподібним профілем, зовнішнє — пологою. Внутрішній бік леза відполіровано внаслідок вживання. Довжина його 8,2 см, ширина 4,3 см, товщина 0,9 см (рис. 2, 17). Серпи такого типу часто трапляються на нижньому Лівобережжі Дніпра¹³.

Серед металевих виробів доби пізньої бронзи є знайдений на узбережжі бронзовий кинджал з відламаням черешком. Раковини на зламі свідчать про те, що він відлитий. Кинджал двосічний з гостро заокругленим вістрям, плоским ромболоподібним поперечником. Довжина 13 см, ширина 2,8 см, товщина 0,5 см (рис. 2, 18). Цей екземпляр належить до групи так званих кинджальчиків з паралельними лезами, відомими на поселеннях та в похованнях білозерського етапу пізньозрубної культури (XI—IX ст. до н. е.)¹⁴.

Крім описаних речей, є численні знахідки матеріальної культури пізнього часу, включаючи і пізні середньовіччя. Всі вони зберігаються у Народному музеї с. Балки.

¹ Крилова Л. П. Мустьєрський гостроконечник із с. Кудашівка Дніпропетровської обл.— Археологія, 1970, 23, с. 204, рис. 1; Бодянский А. В. Мустьєрская стоянка у скалы Орел.— КСИА АН УССР, 1960, вып. 9, с. 117—122, рис. 2; 3.

² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968, с. 58—59.

³ Малеев Ю. М. Мегалітичні гробниці на Тернопільщині.— Археологія, 1971, вип. 2, с. 55.

⁴ Бодянский А. В. Лысогорский неолитический могильник.— КСИА АН УССР, 1961, вып. 11, с. 134, рис. 2; Телегін Д. Я. Энеолитическое поселение и могильник у хут. Александрия.— КСИА АН УССР, 1959, вып. 9, с. 13, рис. 2; Бодянский О. В. Энеолитический могильник біля с. Петро-Свистунове.— Археологія, 1968, т. 21, с. 117—124, рис. 2, 5; 9.

⁵ Лагодзьська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення, вид-во АН УРСР. К., 1962, с. 90—91; Добровольський А. В. Неолітична стоянка на скелі Середній Стіг.— 36. Дніпропетровського історичного музею, 1929, № 1, с. 114—115.

⁶ Кореневский С. Н. Находка бронзового топора у г. Пятигорска.— СА, 1972, № 3, с. 337—338, рис. 1, 1—3; Иссен А. А. Майкопская культура и ее датировка.— Тез. докл. на засіданнях ІА АН СССР, посвященных итогам полевых археологических исследований 1961 г. М., 1962, с. 19—22.

⁷ Deshayes Jean. Les Sutils de bronze, de L'Indus au Danube, II. Paris, 1960, p. 79, pl. XXII, 8; XXII, 3.

⁸ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Вказ. праця, с. 132, 133.

⁹ Там же.

¹⁰ Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад, М., Изд-во ГИМ, 1949, табл. VIII, I; XI; XVI.

¹¹ Максимов Е. В., Петровская Е. А. Археологические памятники в окрестностях с. Б. Андрусовки на Тясмине. — КСИА АН УССР, 1959, вып. 8, с. 23—24, табл. I, 4.

¹² Кривцова-Гракова О. А. Вказ. праця, с. 18, табл. 17, 2.

¹³ Літопис музею, вип. 8, Херсон, 1927, с. 10, рис. 14.

¹⁴ Лесков А. М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. — В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части ССР. К., «Наук. думка», 1967, с. 153, рис. 6, 20—21.

И. П. САВОВСКИЙ

Археологические разведки в районе с. Балки на Запорожье

Резюме

В результате многолетних разведочных исследований окрестностей с. Балки Васильевского района Запорожской области собран интересный материал, относящийся к каменному веку и эпохе меди—бронзы.

Среди обнаруженных предметов материальной культуры привлекает внимание позднемусьебский кремневый наконечник, ножевидная кремневая пластина энеолитического времени, каменная булава бородинского типа, бронзовый книжальчик с параллельными лезвиями. Представляет интерес серия топоров, в том числе бронзовый топор майкопского типа, а также редкая находка — топор из нефрита.

Находки из с. Балки отражают основные этапы развития местного населения в первобытную эпоху.